

Rafikjon ATAXANOV,
"Kokand University" Andijon filiali dotsenti PhD
E-mail: ataxanov1966@gmail.com

AQXAI dotsenti R.Yusupov taqrizi asosida

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA O'TROQ VA CHORVADOR AHOLI O'RTASIDAGI SAVDO-SOTIQ MUNOSABATLARI (FARG'ONA VODIYSI MISOLIDA)

Annotatsiya

Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XIX asr boshlarida Farg'ona vodiysi yashagan o'troq aholi bilan chorvador etnoslar o'rtasidagi savdo-sotiq munosabatlari tahlil va tavsif qilingan. Xususan, o'zbek, tojik, uyg'ur, qirg'iz va qoraqalpoq etnoslarining o'zaro etnoxo'jalik aloqalari natijasida integratsiya jarayonlarining jadallashuvi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, vodiylar bozorlarining o'ziga xos xususiyati hamda savdo-sotiq munosabatlarning tovar ayriboshlash usuli va uning xarakterli jihatlari to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Savdo, yarmarka, tovarlar, bozorlar, ayriboshlash, etnos, o'troq aholi, ko'chmanchi aholi.

ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ОСЕДЛЫМ И КОЧЕВЫМ НАСЕЛЕНИЕМ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ)

Аннотация

В данной статье анализируются и описываются торговые отношения между оседлым населением Ферганской долины и скотоводческими этносами в конце XIX - начале XX века. В частности, показано ускорение интеграционных процессов в результате взаимных этнохозяйственных связей узбекских, таджикских, уйгурских, кыргызских и каракалпакских этносов. Приводятся сведения об особенностях рынков долины, способе и характере торговых связей в виде обмена товаров.

Ключевые слова: Торговля, ярмарка, товар, рынки, натуральное хозяйство, этнос, оседлое население, кочевники.

TRADE RELATIONS BETWEEN SEDIMENTARY AND NOMADIC POPULATIONS AT THE END OF THE XIX TH - BEGINNING OF THE XX TH CENTURIES (USING THE EXAMPLE OF THE FERGANA VALLEY)

Аннотация

This article analyzes and describes trade relations between the settled population of the Fergana Valley and pastoral ethnic groups at the end of the XIX th - beginning of the XX th century. In particular, the acceleration of integration processes as a result of mutual ethno-economic ties between Uzbek, Tajik, Uyghur, Kyrgyz and Karakalpak ethnic groups is shown. Information is provided about the characteristics of the valley's markets, the method and nature of trade relations in the form of exchange of goods.

Key words: Trade, fair, goods, markets, subsistence farming, ethnicity, settled population, nomads.

Kirish. Farg'ona vodiysi qadimdan ko'plab etnik jamoalar istiqomat qilib kelgan polietnik hudud hisoblanadi. Ushbu hududda mahalliy o'zbek, tojik, uyg'ur xalqlari bilan birga tarixning turli davrlarida, turli sabablar bilan ko'chib kelgan qirg'iz, qipchoq, qoraqalpoq, qozoq kabi chorvador aholi ham istiqomat qilib keladi. Shuningdek, XVIII asrning oxiri va XIX asr boshlarida kam sonli bo'lsa-da, ayrim kichik guruhli rus, tatar, afg'on, fors, yaxudiy kabi millatlar ham uchray turgan [1]. Alohida ta'kidlash joiz-ki, o'tgan asrlar davomida bir xonlik tarkibida bir necha urug'lar, millatlar va elatlar birgalikda yonma-yon yashab kelganlar. Turli til va lahjalarida so'zlashuvchi mazkur etnoslar vodiya kechgan etnoslararo jarayonlarda faol ishtirok etganlar. Tadqiqotchi A.P.Xoroshxin ta'kidlashicha, XIX asr 60 yillarida Qo'qon xonligining umumiy aholisi 2 mln. atrofida bo'lgan [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XIX asr oxiri – XIX asr boshlarida Farg'ona vodiysi tarixini aks ettiruvchi manba va adabiyotlar talaygina. Ma'lumotlarga ko'ra, birgina Qo'qon xonligi tarixidan guvohlik beruvchi asarlar qirqdan ortiq ekanligi aniqlangan. Shu bilan birga mahalliy mualliflarning bir nechta qo'lyozma asarlari ham asosiy manba sifatida bugungi kunga qadar saqlanib qolingan. Ahamiyatli jihati shundaki, mahalliy tarixchilar asarlari xonlik davriga oid ayrim masalalarni yoritishda Chor Rossiyasi yoki

sovetlar davri adabiyotlaridan farqli ravishda tarixiy haqiqatni kunlik voqealar tavsiloti orqali yoritib borganlar. Shu bilan birga sovet davri adabiyotlari va mahalliy olimlarimizning tadqiqotlari ham ushbu masalani o'rganishda o'zining salmoqli o'rniga ega. Maqola mavzusiga oid tadqiqotlar asosan XIX-XX asrlarga tegishli bo'lib, jumladan V.P.Nalivkin, M.Nalivkina, Middendorf, P.Ivanov, S.S.Gubaeva, L.S.Tolstova, hamda mahalliy etnologlardan K.Sh.Shaniyazov, U.S. Abdullaev [3] kabi tadqiqotchilarning ishlarida muayyan darajada ko'rib chiqilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. XX asr boshlariga kelib ushbu tarixiy-madaniy hudud aholisining etnik tarkibi polietniklik xususiyatini saqlab qolgan edi. Mahalliy aholi hisoblangan o'zbek va tojiklar asosan vodiyni tekislik qismida, ko'chmanchi va yarimko'chmanchi hisoblangan qirg'izlar janubiy-sharqiy va shimoliy-sharqiy hududlarining tog' va tog'oldi qismlarida istiqomat qilib kelganlar.

Hozirgi O'zbekiston hududida qirg'iz diasporasini shakllanishi o'z tarixiga ega. Tarixiy manbalarni guvohlik berishicha qirg'izlar O'zbekiston sharqiy hududlarini xususan, Farg'ona vodiysi chorva yaylovlarini o'zlashtirilishi XVI asrdan boshlangan. XVII va XVIII asrlarda yuz bergan "Qalmaq"lar bosqini ularning katta guruhini o'z turar joylarini tashlab ketishlariga majbur qilgan [4]. Keyinchalik ham

Ettisuv, Avliyo Ota, Talos, Qashg'ar, Oloy va Qorategindan O'zbekistonning turli hududlariga (asosan tog' va tog' oldi hududlariga) qirg'iz urug'larini ko'chib kelishlari kuzatilgan. Ayni paytda Farg'ona viloyati hududi qishloq tumanlarida qirg'izlar 19.404 kishi (3,6%), Namangan viloyatida 14.630 kishi (3,5%) va Andijon viloyatida 42.228 kishi (6,8%) ni tashkil etadi [5].

XVIII asrda yuz bergan migrasiya jarayonlari, xususan, "Qalmiq"larning shiddatli bosqini yana bir chorvador etnos hisoblangan qoraqalpoqlarni ham chetlab o'tmadi. Jung'orlarning (mo'g'ul xonligi) hujumi bilan bog'liq bo'lgan migrasion jarayonlar oxir-oqibatda qoraqalpoq etnik guruhlarini ham Farg'ona vodiysiga ko'chib kelishiga majbur qildi. Natijada, qoraqalpoqlar Sirdaryoning o'ng qirg'og'i bo'ylab, Qo'qondan to Andijongacha bo'lgan hududlarda o'zlarining qator qishloqlarini barpo etganlar.

Qo'qon xonligi savdo munosabatlari haqida maxsus tadqiqotlar olib borgan olim Z.Madraximov bu davrda vodiy qirg'izlari aholining katta qismini tashkil etganligini hamda ular Norin daryosining o'rta oqimidagi bir necha qishloqlarda, shuningdek, Andijon viloyati (Jung'ol, to'g'uz, to'ra), Marg'ilon (Bo'stontepa, toshqo'rg'on), Namangan (Ketmontepa talas) hamda Avliyoota, Qizil O'rda, O'sh, So'x, To'qmoq, Uchqo'rg'on hududlarida istiqomat qilganligini ta'kidlaydi [1]. Hozirgi kunda esa O'zbekiston qirg'izlarining umumiy soni qariyb 300000 kishini tashkil etib ularning asosiy qismi O'zbekistonning Andijon, Farg'ona, Namangan, Jizzax, Sirdaryo va Toshkent viloyatlarida istiqomat qiladilar.

Tahlil va natijalar. Bu davrga oid statistik materiallar tahlili shuni ko'rsatadiki, Rossiya imperiyasining Turkiston o'lkasiga qarashli Farg'ona viloyati aholisining 52,7% (828080 nafar) o'troq o'zbeklar; 26,3% (433639 nafar) qirg'izlar; 9,8% (153780) yarimko'chmanchi (yarimo'troq) o'zbeklar; 6,6% (103931nafar) tojiklar; 1,7% (25971nafar) qoraqalpoqlar va 2,9% (34561 nafar) boshqa etnik jamoa vakillari bo'lgan. Farg'ona vodiysining bunday etnik tarkibi etnik guruhlar o'rtasidagi munosabatlar, xususan, savdo-sotiq aloqalarining rivojlanib borishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Bir hududda turli xo'jalik yurituvchi etnoslarning o'zaro tig'iz etnomadaniy aloqalari natijasida yaqinlashuv jarayonlari XVIII asrning oxirlari XIX asrning boshlaridayoq boshlangan edi. Asosan dehqonchilik, hunarmandchilik va savdogarchilik shug'ullanuvchi mahalliy o'zbek, tojik va uyg'ur aholisi o'zaro savdo aloqalarini rivojlantira borib chorvador etnoslarga ishlab chiqargan mahsulotlarini sota boshlaganlar. Garchi vodiyning o'troq aholisi uchun sayyor savdo shakli xos bo'lsa-da, ular ko'chmanchi va yarimko'chmanchi xalqlar bilan ham qizg'in savdo aloqalarini bog'laganlar. Shu o'rinda alohida ta'kidlash kerak-ki, tovar-pul munosabatlari ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi hisoblangan qirg'iz va boshqa chorvador xalqlarda yaxshi rivojlanmagan.

Uzoq yillik tarixiy taraqqiyot jarayoni shuni ko'rsatadi-ki, ayirboshlash kishilik jamiyati rivojlanishida ijtimoiy mehnat taqsimoti, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanadigan qabila va jamoalarning bir-biridan ajralishi tufayli sodir bo'ldi. Ishlab chiqaruvchi kuchlar o'sib, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanadigan jamoalarda tayyorlangan mahsulotlar ularning o'z ehtiyojlaridan ortib qolishi natijasida boshqa bir jamoalarda o'zlari ishlab chiqara olmaydigan buyumlarga ehtiyoj o'sa boshladi. Shu davrda dehqonchilik va chorvachilik mahsulotini ayirboshlash vujudga keldi.

Ayirboshlash – jamiyat a'zolarining iqtisodiy faoliyat turlari yoki ishlab chiqarish natijalari bo'yicha ma'lum bir o'lcham (masalan, qiymat miqdori) asosida o'zaro almashish jarayoni hisoblanadi. Mehnat taqsimoti natijasida ayrim guruh kishilar tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab

chiqarish va etkazib berishga ixtisoslashadilar. Har bir tovar turini ishlab chiqaruvchi o'z tovarini sotib, o'ziga kerakli bo'lgan boshqa tovar yoki xizmatlarni sotib oladi. Shu o'rinda alohida ta'kidlash kerakki, O'rta Osiyoda jumladan, Farg'ona vodiysida ham o'troq va chorvador xalqlar o'rtasidagi savdo-sotiq munosabatlari XIX asrlarda o'z ahamiyatini saqlab qolgan edi. Zero, ayirboshlash degan iqtisodiy tushuncha hozirgi kunga qadar barcha davlatlarning savdo munosabatlarida alohida ahamiyatga ega bo'lgan kategoriyadir.

Albatta, mazkur holatni dehqonchilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi o'troq hamda chorvachilik bilan shug'ullanuvchi xalqlarning o'ziga xos xo'jalik yuritishi usuli bilan izohlash mumkin. Shu sababli o'troq va chorvador etnoslar o'rtasidagi o'zaro savdo munosabatlari ayirboshlash shaklida amalga oshirilganligi tabiiy holat sifatida qarash mumkin.

Ta'kidlash joiz-ki, vodiyning polietnik xususiyati, aholining ko'pligi, zichligi hamda g'uj (tarqoq emas) joylashuvi bu hududda etnoslararo jarayonlarning xususan, savdo-sotiq munosabatlarini ham qizg'in rivojlanishiga sabab bo'ldi. Mahalliy savdogarlar tomonidan qirg'iz ovullariga keltirilgan turli mahsulotlar tovar ayirboshlash yo'li bilan qirg'izlarning chorva hayvonlari va ulardan olinadigan chorva mahsulotlariga almashtirilgan. Jumladan, chorva mahsulotlari hisoblangan go'sht, teri, jun hamda qirg'izlarning chorva quylari mol ayirboshlashning muhim ekvivalent birligi sifatida qabul qilingan.

Farg'onalik savdogarlar, markaziy shaharlar hisoblangan Toshkent, Xo'jand, Qo'qon, Andijon va boshqa shu kabi yirik shaharlardan qirg'iz ovullariga asosan, ip-gazlama (mato), uy-ro'zg'or anjomlari, quruq meva hamda tamaki mahsulotlari kabi kundalik ehtiyoj mollari olib kelganlar. Shoyi va nimshoyi hamda qimmatbaho taqinchoqlar alohida qadrlangan va xaridorgir bo'lgan. Xatto ayrim mahsulotlar qirg'iz yoki boshqa chorvador xalqlarga mansub boylarning maxsus buyurtmasi bo'yicha keltirilgan.

O'zaro savdo munosabatlarida Namangan, Marg'ilon va Andijon hududlari savdogarlari etakchilik qilgan. Vaqtlari o'tishi bilan qirg'izlar asta-sekin savdo munosabatlariga kirisha boshlaydilar va endi o'zlari o'troq aholi bozorlariga kelib savdo-sotiq ishlarini amalga oshira boshlaydilar. Yillar davomida davom etib kelayotgan tovar-pul munosabatlari o'zaro etnoxo'jalik va integrasiya jarayonlarini jadal rivojlanishiga turtki bo'ldi. Endilikda qirg'iz chorvadorlari mahalliy aholi bilan kelishuv asosida ularning chorva hayvonlarini boqib berishi shuningdek, Qo'qonlik savdogarlardan qarz evaziga mahsulotlarini olib turishga erishdilar. Bu tartibdagi munosabatlar natijasida ovullarga tez-tez kelib turadigan savdogarlarni qirg'izlar "o'zlariniki" deb bilganlar [1].

Qirg'iz urug' boshliqlari "Manop"lar deyilib, ular Qo'qonlik savdogarlar va qirg'izlar o'rtasidagi savdo munosabatlarida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Manoplar savdogarlar va chorvador qirg'izlar munosabatlariga vositachilik qilishdan manfaatdor bo'lib, savdogarlar keltirgan asl mollarni ularga arzon narxda bergan va shuningdek, "tortiq" qilish usulidan ham foydalanganlar. Qo'qon xonligi davrining oxirlaridayoq vodiya etishtirilayotgan don mahsulotlari ichida jo'xori etishtirishga alohida e'tibor berilgan. Jumladan, bozorga olib chiqilayotgan don mahsulotlarining asosiy qismini jo'xori tashkil qilgan. Boshqoli ekinning ushbu turi nafaqat o'troq aholi, balki yarimo'troq (yarimko'chmanchi) aholi tomonidan ham asosiy oziq-ovqat mahsuloti sifatida xarid qilinar edi. V.Nalivkinning ma'lumotlariga ko'ra, qirg'izlar kuz va qish oylarida Namangan bozorlaridan ko'plab jo'xori sotib olganliklarini qayd etadi [6].

Andijonga yaqin bo'lgan Aravon qishlog'i o'zbek-qirg'iz savdo munosabatlarida muhim iqtisodiy markaz vazifasini bajaradi. Chunki bu joyda atrofda barcha qirg'iz ovullaridan savdogarlar kelib, qo'y, mol, echki, tuya, ot, jun, oshlanmagan teri va ulardan tayyorlangan ko'plab buyumlar jumladan, to'qimachilik kigiz, gilam, ko'mir, turli tog' jinslari va boshqa turli mahsulotlar olib kelib ayriboshlagan. Mahalliy o'troq aholidan esa ular o'z ehtiyojlari uchun ip-gazlama va oziq-ovqat, shuningdek, xo'jaligida ishlab chiqarilmaydigan mollarni xarid qilganlar.

Tadqiqotchilarning asarlarida, shuningdek arxiv hujjatlari hamda Qo'qon xonligi davri savdo munosabatlari to'g'risidagi ma'lumotlarda ayrim faktik materiallar keltirilgan. Jumladan V.G.Moshkovaning tadqiqotlarida vodiy qirg'izlari tomonidan tayyorlangan "Akchachak" nomli gilam Andijon bozorlarida ancha xaridorgir bo'lganligini qayd etadi. Aytishlaricha, "Akchachak" gilami Andijon bozorlarida ko'plab miqdorda sotilgan [7]. Ma'lumotlarda Qo'qon xoni buyurtmasi bilan qirg'iz chorvadorlaridan saroy va o'rda uchun gilam hamda go'sht mahsulotlari keltirib turilgan.

XIX asr oxiriga kelib qirg'izlar orasida pul-tovar munosabatlari taraqqiy etib bordi. Bu esa shunga olib keldiki, janubiy qirg'izlar savdo-sotiq qilish maqsadida Farg'ona qishloq va shaharlaridagi bozorlarga ko'proq keladigan bo'ldilar. A.F.Middendorf qirg'iz va o'zbeklar orasidagi xo'jalik munosabatlariga to'xtalar ekan, shunday yozadi: "... barcha qora-qirg'izlar Marg'ilon uezdining o'troq o'zbeklar bilan mustahkam aloqada yashaydilar. Boz ustiga, ular Quva, Uchqo'rg'on, Marg'ilon bozorlariga intiladilar" [8].

XIX asrning birinchi yarmida qirg'iz ovullariga yaqin joylashgan bozorlardagi savdo munosabatlarida savdoning mol ayriboshlash usuliga amal qilingan bo'lsa, o'troq aholi yashaydigan qishloqlar yaqinidagi bozorlarda pul ko'proq ahamiyat kasb etgan. Aynan janubiy qirg'izlar Farg'ona vodiysining o'troq aholisi ta'siri ostida tovar-pul munosabatlariga ko'proq tortila borganlar. Natijada, ular o'z mollarining kattagina qismini pulga sota boshlaganlar. Bunda ular dastavval Qo'qon xonligida zarb qilingan kumush tangalar, mis chaqalar, keyinroq esa rus pullaridan foydalanganlar.

Qoraqalpoqlar xo'jaligi ham ushbu davrga kelib tovar-pul munosabatlariga asoslanib rivojlanmoqda edi. Shu bois, endilikda ular bozorlardan ayrim turdagi oziq-ovqat mahsulotlari bilan bir qatorda o'zlarida ishlab chiqarilmaydigan yoki nisbatan kam ishlab chiqariladigan mahsulotlarni chunonchi, oyoq kiyimlari, zeb-ziynatlar, metall va ganchdan yasalgan buyumlarni mahalliy o'zbeklardan sotib olganlar. O'z o'rnida qoraqalpoqlar bozorlarda eng avvalo, chorvachilik hamda uy sharoitida tayyorlangan hunarmandchilik mahsulotlaridan bo'yra, chiy, namat va

savatlar dehqonchilikda poliz ekinlaridan – qovun va oshqovoq bilan savdo qilar edilar.

Bundan tashqari, Farg'ona bozorlaridan qoraqalpoqlar tomonidan tayyorlangan turli xildagi gilam, olacha va kigizlarni ham sotib olish mumkin edi. Qoraqalpoqlar bozorlarda qozoqlar bilan o'zbeklar o'rtasidagi savdoda tilmochlik qilishardi. Shuningdek, Farg'ona vodiysi bozorlarida qipchoqlar tomonidan ham uy sharoitida tayyorlangan bir necha xildagi jun va ip-gazlama mahsulotlari, xususan, bo'g'joma, xurjun, qop-arqon va boshqa uy-ro'zg'or buyumlari, chakmon va shalvar kabi kiyimlar hamda ozroq miqdorda gilam va kigizlar sotilgan [9].

Biroq, shuni ta'kidlash kerakki qoraqalpoqlar ichida savdogarlikni alohida kasbga aylantirganlar juda ozchilikni tashkil qilar edi. Masalan, XIX asr oxirlariga oid statistik materiallar tahlili shuni ko'rsatadiki, Farg'ona vodiysida yashayotgan 11056 nafar qoraqalpoqlarning atigi 133 nafari yoki faqat 1 foizigina savdo-sotiq bilan shug'ullangan [10]. Mavjud qoraqalpoq savdogarlarning aksariyati mayda savdogarchilik bilan shug'ullanar, faqat nisbatan boy daromadga ega bo'lgan qoraqalpoq vakillari rus paxta tayyorlovchi firmalari bilan vositachilik qilib, yirik kapitalga egalik qilgan. Ayrimlari esa vodiy hududiga uzoq yaylovlardan haydab kelingan qo'ylarni ko'p miqdorda sotishdan katta daromad olganlar [11].

S.S.Gubaevaning ma'lumotlariga ko'ra, 1907 yilda Farg'ona vodiysida hunarmandchilik va savdo bilan shug'ullangan 20,95 % aholining aksariyatini shahar aholisi tashkil etgan [12]. Aytish joizki, vodiyni boshqa hududlariga nisbatan shaharlarda aholining zich joylashganligi dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarini rivojlanish imkonini cheklagan. Shu sababli shahar aholisining aksariyati katta miqdordagi er joy talab qilmaydigan hunarmandchilik va savdo tarmoqlari bilan shug'ullanganlar.

Xulosa va takliflar. Xullas, yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ma'lum bo'ladiki, azaldan ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanib kelgan qirg'izlar yillar davomida o'zlarining xo'jalik yuritish xususiyatlarini saqlab keldilar. XIX – XX asr boshlarida ularning chorvachilik xo'jaligida an'anaviy jihatlar ustuvor bo'lsa, keyingi davrlarda bu sohada yuz bergan transformatsiya jarayonlari natijasida ularning xo'jaligida ayrim o'zgarishlar sodir bo'la boshladi. Bu esa, ularni o'troqlashib dehqonchilik mashg'ulotiga o'tishi bilan bog'liq holda yuz berdi. Ushbu o'zaro etnomadaniy aloqalar Farg'ona vodiysi va unga tutash hududlardagi qirg'izlarning barcha guruhlari uchun xos jarayondir.

Albatta, chorvadorlar doimo o'troq aholi tomonidan ishlab chiqilgan dehqonchilik va hunarmandchilik mahsulotlariga ehtiyojmand bo'lgan, ayni vaqtda ularning o'zlari ham o'troq aholi yashaydigan vohalarni go'sht, teri va jun singari chorvachilik mahsulotlari bilan ta'minlab turgan.

ADABIYOTLAR

1. Мадрахимов З.. Кўқон хонлигида савдо муносабатлари тарихи. Т. 2014.
2. Хорошхин А. П. Заметки о Кокане//Туркестанский сборник. Том 23. 1870.
3. Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщин туземного оседлого населения Ферганской долины. –Казань, 1886; Наливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства. – Казан, 1886; Миддендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882; Иванов П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – сер. XIX в.) М., 1958; Губаева С.С. Ферганская долина: этнические процессы на рубеже XIX-XX вв. М., 2012; Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины (историко-этнографический очерк) - Нукус 1959; Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. Т., "Фан" 1974; Абдуллаев У.С. Ўзбекистон тарихидаги этнонимлар ва этносиёсий жараёнлар. Андижон., 2021.
4. Иванов П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – сер. XIX в.) М., 1958.
5. Рахматиллаев Х. Фарғона водийси аҳолисининг этнодинамикаси (XIX аср охири - XX охири). – Тошкент: Yangi nashr, 2013. – Б. 4.
6. Наливкин В. Киргизы Наманганского уезде//Туркестанские ведомости. 1881. - № 20
7. Мошкова В. Г. Ковры народов Средней Азии. - Т., 1970. - С. 23 – 25
8. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882.

9. Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан.- Вып II.-М., 1972; Шаниязов К.Ш. Кипчаки в узбекской этнической среде в дооктябрьский период. (Процессы интеграции) // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана.- М., 1980.- 279 с.
10. Первая всеобщая перепись население Российской империи 1897. – СПб., 1897. Таб. XIX. – С. 122–123.
11. Нурмухамедов М. К., Жданко Т. А., Камолов С. К. Каракалпаки (краткий очерк истории с древнейших времён до наших дней) Ташкент. 1971.
12. Губаева С.С. Основные направления этнических процессов в Ферганской долине в конце XIX – начале XX в. (К проблеме поздних этапов этнической истории Средней Азии). – Тарих фан. Докт. дисс. автореферати. – М., 1992